

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

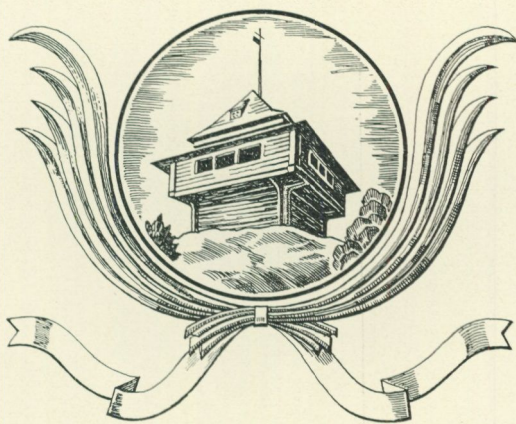
1

9

3

2

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 2

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag, som visar ett parti av Skogaholms herrgård samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.

Tryckt hos Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag
Stockholm 1932

LÖVÄNG OCH TRÄDGÅRD

Några förutsättningar för den svenska trädgårdens utveckling.

AV MÅRTEN SJÖBECK.

Sedan förhistorisk tid har Skandinavien människor umgåtts med omgivningens vilda växter. Det är utmärkande för germanska folkslag att näringslivet ursprungligen i största utsträckning varit baserat på utnyttjande av vegetationen. Tacitus omtalar, att germanerna tillbådo sina gudar i lundar, och i den äldre litteraturen finnes en mångfald belägg för att man långt in i kristen tid betraktat vissa träd och buskar med helig vördnad. Idegranens utbredning i vårt land är sålunda mycket märklig. Den förekommer ofta just inom sådana landsdelar, där livet pulserat särskilt rikt under förhistorisk tid. Boskapssköt-

Vignett. Fig. 1. Lövängsfragment med ek. Tingstads socken, Vikbolandet, Östergötland. Foto Mårten Sjöbeck 1928.

seln har utgjort en av huvudbetingelserna för människans existens, och denna näringsgren har tvingat henne att redan tidigt beakta landskapets naturliga resurser med hänsyn till växtligheten. Lövskog och naturliga beten ha ivrigt eftersökts och först tagits i besittning. Sådana möjligheter ha förelegat på lerslätter, i floddalar och utmed insjöstränder, där också den äldsta bebyggelsen i vårt land slagit rot. Näringsfattiga moränområden, av ålder bevuxna med övervägande barrskog, ha i allmänhet koloniserats först under kristen tid, när människan genom svedjebruk lärt sig att på gammal barrskogsmark frambringa lövvegetation. Denna har eftersträfvats för all fast bosättning.

Inom Sydsveriges urgamla centralbygder bär landskapet övervägande lövträdsväxtlighet eller tydliga fragment av sådan. Detta gäller icke blott Sydsveriges centrala och östliga områden utan också västkustens numera huvudsakligen kala trakter. T. o. m. i Bohusläns yttre skärgård, vilken under de sista århundradena beskrivits som kal, talar floran alltjämt och överallt ett mycket tydligt språk, som säger att boskapsskötsel under förhistorisk tid och äldre medeltid utgjort huvudnäringen, under det att fisket framstår såsom underordnat och sekundärt i förhållande härtill. Fisket, som tidvis varit mycket givande, har vid olika tillfällen givit upphov till en stark rörelse i det yttre havsbandet. Det har varit gott att lita till såsom binäring samt för fåtalet och under korta tidsperioder även som huvudnäring, men man har aldrig vågat att på denna näringsgren uteslutande och i stort grunda existensen. Den norske arkeologen A. W. Brögger har fullt riktigt understrukit detta.

Under förhistorisk tid har lövfångst betytt mera än höfångst på med konst frambringad slättermark. Lövtäkten är i Skandinavien lika gammal som boskapsskötseln. Denna mycket viktiga verksamhet har redan under forntiden framtvingat en gallring och ett urval i de naturliga växtbestånden (jämför författaren: Det äldre kulturlandskapet i Sydsverige. Svenska skogsvårdsföreningens tidskrift, 1931, häfte 1). All sydsvensk löv-

Fig. 2. Lövängsfragment med ask, präglad av lövtäkt. Invid gränsen mellan Hålanda och Erska socknar, Västergötland. Foto Mårten Sjöbeck 1931.

vegetation är sålunda allt sedan forntiden årligen påverkad och formad av människan. På sydsvenska högländet utgöra de ofta synliga asplundarna en erinran om en skärpning av den verksamhet som lövtäkten innebar, fig. 8, och de tynande aspbestånd, som alltså vegetera i bergrötterna inom numera kala områden av norra Halland och Bohuslän illustrera samma sak. Överallt i Sydsverige, där till synes viltväxande lövvegetation förekommer utgör den ett arv från ett äldre på många håll rent av forntida kulturlandskap, inom vilket denna växtlighet betydde det huvudsakliga för existensen. Huru beroende den s. k. viltväxande floran är för ett bestämt, traditionellt arbetssätt kan man exemplifiera med Hallands traditionella karaktärsväxter, Genistaarterna. Efter lantbrukets rationalisering äro de på väg att försvinna från provinsen, även där ljungheden kvarligger milsvid och där intet positivt ingrepp gjorts. Arternas bortdöende beror i stället på underlåtenhet, negativism, från nutidsmänniskans sida. Genista är nämligen intimt beroende

av ljunghedens ålderdomliga behandling. När denna verksamhet upphör är växten dödsdömd, likgiltigt om den fridlyses och inhägnas. Det är mycket betecknande, att *Genista* i våra dagar visar sin mest livskraftiga utbredning utmed västkustbanans doseringar och skärningar. Varför? Jo, därför att dessa ställen av banbevakningen årligen svedjas till förhindrande av antändning från lokomotiven. Även *Arnica* och överhuvud ljunghedens traditionella flora söker en fristad å dessa ställen, som äro upplåtna ännu några år tills den elektriska driften kommer att göra ånglokomotiv obehövliga!

Från den tid då husdjuren under vintern nödgades livnära sig av under sommaren insamlade löv och tills man började målmedvetet utnyttja även gräset som foderväxt för vinterbehov ligger en betydande kulturutveckling. Vinterutfodring med löv är ålderdomligare än vinterutfodring med hö. Den naturliga höfångsten har i Sydskandinavien under tidiga kulturskeden icke varit betydande. Först genom systematiska, upprepade röjningar i lövskog uppstodo sådana tillfällen och härför erfordrades särskilda redskap. Men redan bronsåldern och i ännu högre grad järnåldern voro vuxna denna uppgift. Nu uppstår lövängen, som utgör en upplags- och samlingsplats för lövträd och buskar, vilka årligen gallras och behandlas med hänsyn till nyttan. För människan obrukbara arter ratas och fördrivas, under det att de gagnrika arterna skonas och få fortplanta sig. Vi stå sålunda i lövängen inför en växtlighet, som år efter år blivit skött och vårdad efter praktiska riktlinjer, alltså en trädgård. På plan eller relativt plan mark i Sydskandinavien, terräng i lidläge, skapade periodiskt utförda röjningar i lövskogen slättermark, vars goda höutbyte eftersträvades i den mån detta kunde ske utan uppoffring av gagnträden. Genom ett sådant under många århundraden bedrivet, målmedvetet årligt arbete ha i Skandinavien de komplicerade växtlighetsföreteelser uppstått, vilka bland botanister gå under benämningen lövängar. I Bohusläns skärgård har på grund av extrema förhållanden, bl. a. svårigheten att i klippterräng frambringa slättermark,

Fig. 3. Lövängsfragment på Björkö i Göteborgs skärgård. Bilden antyder huru livsbetingelserna gestaltat sig i förhistorisk tid inom västkustens numera som regel kala skärgård. De flesta av lövängens typiska arter finnas alltjämt bevarade. Det besådda området i förgrunden ursprungligen slätteräng.

Foto Mårten Sjöbeck 1931.

höfångsten ända in i historisk tid haft mindre betydelse än lövfångsten, vilken här som annorstädes varit av avgörande vikt för boskapsstockens vidmakthållande vintertid. Genom denna påverkan har samma vård utövats och samma urval skett som i det övriga Sydsverige, varpå Bohusläns skärgård än i dag framlägger tydliga bevis. Men lövväxtlighetens utnyttjande har här i stor utsträckning skett från båtar, varvid holmarnas och skärens stup och sluttningar såsom lättast åtkomliga också blivit mest humaniserade med hänsyn till floran. Även på de av gammalt obebodda holmarna i Bohuslän stå vi inför en av människor sedan urminnes tid gallrad och nyttiggjord växtlighet. Detta gäller också för Blekinges skärgård samt för Sydsvriges östersjöskärgård. Lövskogen uppträder här idag rikare än på västkusten, därför att fisket och sjöfarten direkt eller indirekt icke i samma utsträckning som i Nordhalland eller

Fig. 4. Löväng av ålderdomlig, typisk karaktär, formad såväl av slätter som av lövtäkt. (Lövtäkten företagen på ask). Sirkön, Urshults socken, Småland. Foto Mårten Sjöbeck 1929.

Bohuslän i relativt sen tid ingripit förändrande och omgestaltande på vegetationen.

Lövängen och lövängsfragmenten i Sydsverige kunna därför betraktas som rester av Skandinaviska halvöns mest ursprungliga trädgårdar, oavsett om de befinna sig i Mälardalen, på Öland eller de yttersta holmarna i Bohusläns skärgård. Västeuropas fastland har — om de någonsin funnits — för länge sedan förlorat dessa företeelser, vilka i Norden böra ses icke som rester av ursprunglig natur utan som kulturlandskapstyper direkt nedärvda från ett förhistoriskt eller medeltida kulturlandskap. De kunna icke vidmakthållas genom skydd eller fridlysning utan endast genom bestämd, traditionell arbetspåverkan. Trädgårdsbruket bland allmogen i Skandinavien är primitivt. Det är också uråldrigt och sammanhänger med boskapsskötselns och naturhushållets rent praktiska behov. Naturen har varit läromästaren, och resultatet har blivit en om natur erinrande

Fig. 5. Löväng formad av slätter (märk höstackarna!) men numera ej av lövtäkt. Växtligheten består av al, ask, hägg, lind, ek, hassel och vildapel m. m. Ågård, Markaryds socken, Småland. Foto Märten Sjöbeck 1930.

kulturprodukt. Lövängen står som uttryck för det mest ursprungliga trädgårdsbruk som existerar.

Om lövängens höga ålder behöver det icke råda någon tvekan. Den muntliga såväl som den nedskrivna gamla traditionen talar ofta om »förtrollade trädgårdar», det må gälla så avvikande landsdelar som Omberg i Östergötland eller Kosteröarna i Bohuslän. Vildapeln figurerar ofta i detta sammanhang. Det är anmärkningsvärt att benämningen trädgård förekommer bland allmogen innan begreppet utformats i verkligheten, d. v. s. i vår tids mening. I folktron ha förtrollade trädgårdar funnits överallt i Sydsverige. Det är väl obestridligt att denna vitt utbredda sägentradition återgår på förhållanden, då den hedniska kulten utövades i lövängens närhet i heliga lundar (»trädgårdar»). För rituella bruk voro vissa trädslag heliga. Tacitus omnämner detta. Såsom sådana ha de troligen vårdats inom stängsel. Man känner apelgårdar, ett ord som ingår i vissa ortnamn.

Kanske utgör apeln just ett sådant heligt träd, som även kristendomen upptagit. Mot det upphöjda och gudomliga stå naturligtvis de rent praktiska behoven, och det blir uppenbart att under förkristen tid både lunden, lövängen, vildapeln och många andra trädslag voro högt uppskattade behovsföreteelser även under vardagens id. Vildapeln växer i lövängen eller i lövängsfragmenten i hela Sydsverige. Särskilt allmän är den i det kala Bohuslän, där man ofta träffar den i bergsskrevor eller i undanskymda bergrötter. På den nakna Brattön i Bohusläns södra skärgård, som under århundraden beskrivits som fullständigt kal, har författaren iakttagit icke blott vildapel utan även blåsippor. Med visshet utgöra de kvarlevor efter en tidigare utbredd lövvegetation eller lövängsväxtlighet. Osebergsfyndet (800-talet) upptager bland de förnäma gravinventarierna flera ämbar med äpplen. Vill man gå längre tillbaka i tiden kan man peka på de rika äpplefynden vid stenåldersboplatsen i Dags mosse vid Alvastra. Apeln utgjorde av flera orsaker ett mycket uppskattat trädslag, och dess kultur går i Skandinavien mycket långt tillbaka i förkristen tid. Denna växt omnämnes här endast som ett exempel — med lika intressant utbyte skulle man kunna studera exempelvis asken —, därför att vildapeln i våra dagar alltid förekommer i förbindelse med löväng, eller också antyder trädets närvaro att löväng tidigare funnits på platsen. Vildapeln är en ledväxt, som, oberoende av det nuvarande, mycket tydligt angiver var den äldsta bebyggelsen slog rot. Ofta finner man den i påfallande stort antal inom trakter, där fornminnena ligga talrikt, såsom i Bohuslän eller på Öland (jämför Sernander: Löfängen i Bjärka-Säbys bebyggelsehistoria). Vildapeln såväl som många av lövängens mest framträdande träd och buskar äro också i allmänhet närvarande på och omkring anläggningar, som lagts i ruiner under medeltiden. Det är mycket viktigt att en sakkunnig inventering av floran göres, innan dessa ruinkullar avrödjas för undersöknings- eller restaureringsändamål. Vildapeln är i Sydsverige differentierad i flera raser med bl. a. olika fruktformer. Sernander har i sin

Fig. 6. Gammal vildapel växande på husgrund från romansk tid. Terrängen mellan Omberg och Hästholmen, Östergötland. Foto Märten Sjöbeck 1928.

Bjärka-Säbmonografi bringat frågan på tal, men undersökningar i större omfattning ha ännu icke blivit utförda. Apeln har omhulrats i lövängen på samma sätt som ek, hassel, lind, hägg, *Rhamnus cathartica*, *Viburnum opulus*, *Ribes*-arter och många andra växter. Om den ursprungliga användningen av många av lövängens karakteristiska växtarter stå vi ännu spörjande. Detta är bl. a. fallet med *Viburnum*, fig. 7. Linnés lärjunge Kalm meddelar emellertid vid 1700-talets mitt, huru bären av allmogen salubjödös i ryska städer såsom livsmedel. Det kan ju tänkas att arten också i Sverige tidigare haft en snarlik användning, även om allmogen här i landet nu står främmande härför.

Lövängen är den nordiska allmogens så att säga naturliga trädgård. Med sina fria begränsningar förefaller den oss oordnad och planlös, samtidigt med att den bjuder största möjliga ändamålsenlighet för primitiva behov. Den är, om uttrycket tillåtes, funktionalistisk ungefär på samma sätt som den gamla bondgården i Norden var det. Trädgård i modern mening uppstår först, när man på nyttigföreteelsen anlägger jämväl estetiska synpunkter. Tidigast sker det i de erövrade danska provinserna vid 1700-talets början genom påverkan från adeln. I det övriga Sverige inträffar det i allmänhet senare, därför att den utifrån importerade utstyrseln måste ha varit i grunden främmande för nordisk allmoge och dess strängt genomförda naturahushåll. För den svenske bonden var lövängen skön i sig själv i sin förträffliga ändamålsenlighet. Löväng och trädgård förbliva också länge i konflikt med varandra. Samfälligheten och byalaget utgjorde heller icke någon gynnsam jordmån för uppkomsten av allmogeträdgårdar i vår tids mening. Först efter skiftena förelågo förutsättningar, som hastigt drevo allmogeträdgården framåt. På många håll i Sydsverige saknas alltså trädgård. Detta är bl. a. fallet i norra Halland, Bohuslän och Dalsland. Det är också regel ifråga om Nordskånes och Smålands äldre torpbebyggelse. Här finner man alltså ingen planmässigt utförd trädgård, men väl observerar man några

Fig. 7. Olvon (*Viburnum opulus*), en av den sydsvenska lövängens karaktärsväxter, vars bär av den ryska allmogen ännu vid 1700-talets mitt nyttjades som livsmedel. Löväng på Hallandsås, Skåne. Foto Mårten Sjöbeck 1930.

utan ordning planterade aplar invid husknuten. Någon gång kunna dessa aplar stå sammanförda i en liten grupp med eller utan stängsel omkring. En sådan apelhage kan befinna sig på rätt stort avstånd från boningshuset. Detta har författaren iakttagit icke blott i Småland och Nordskåne utan också i Nordhalland och framförallt i Bohuslän, fig. 9. På några håll har jag observerat, att aplar avsedda för fruktskörd i sen tid planterats även i lövängen, där denna med sina ytterbegränsningar nått nära bebyggelsen. Förhållandet måste otvivelaktigt ses såsom ett fasthållande vid ett traditionellt bruk.

Oförståelsen hos allmogen för den planmässigt ordnade trädgårdens fördelar eller skönhet återspeglas också däri, att allmogen ännu vid 1800-talets början gärna planterar gagnträd eller nyttigörter på eller invid bygatan, således på samfällad mark. Detta är fallet bl. a. med fläder och många läkedomssorter. Man bör i detta samband erinra sig att lövängen var i äldre tid sam-

fälld och nyttjades av byalaget gemensamt. Kalmus odlades i Sydsverige i bydammen, och en art av pil (*Salix purpurea*), vars böjliga kvistar i Skåne och Syddahland i äldre tid användes till fastbindning av takhalmen, planterades invid bytomtens eller fägarornas hägnader. Det är alltjämt samfälligheten som gör sig gällande. Praktiska men icke estetiska krav bestämde detta. Detta bruk har senare — efter skiftena — överförts på de i Syddahland och Skåne i anslutning till utflyttningarna och nyodlingarna upptagna mörjelgravarna. Här finner man ofta gagnarträd och nyttigörter planterade utmed stränderna, exempelvis den ovan nämnda pilarten. Det skulle behövas en inventering av de sydsvenska pilvallarnas kulturvegetationer medan ännu möjligheter föreligga att utföra en sådan. Säkerligen skulle en dylik undersökning ådagalägga, att många kulturväxter för samfällt bruk med avsikt planterades där.

Hos allmogen har först sent de estetiska synpunkterna blivit bestämmande, och när man hittills i välvilligt nit tillagt allmogen sinne för de levande växternas skönhet såsom ett arv minst lika gammalt som klosterväsendet i Norden, så är detta överdrivet och felaktigt. Ännu vid 1800-talets början voro kryddhage, kålhage, humlehage, apelhage o. s. v. — företeelser som möjligen införts med klosterväsendet — skilda ting, som lågo var för sig fritt grupperade på gårdstomt eller byallmänning. Man uppskattade deras praktiska syften, men de tänktes icke sammanfogade till en enhet. Ännu vid 1700-talets mitt saknade de c:a 25 gårdarna i Hilleshögs by på Västerslätt i Skåne trädgårdar. Skifteskartan upptager endast kålhagar, en för varje nummer i byn, oregelbundet utströdda på bygatan. De visa fyrsidiga figurer, och den medföljande beskrivningen meddelar, att de äro omgivna av jordvallar, i vilka man planterat pil. Det är också betecknande, att gränserna för dessa anläggningar voro liksom lövängens ursprungligen oregelbundna och ungefärliga. Lövängens frihet går igen överallt, och känsla för ordning eller symmetri i planläggning och form, som är trädgårdskonstens kännetecken, förekom icke, fig. 10. I Halland har författaren

Fig. 8. Asplunden — sådan den ofta visar sig i våra dagar — företräder en skärpning av lövtäkten. Denna skedde i detta fall genom fällning av enstaka träd på rot. Inhägnad asplund på inägomark intill gårdstomt. Malmbäcks socken, småländska höglandet. Foto Märten Sjöbeck 1929.

iakttagit ännu år 1930 att den på c:a 50 meters avstånd från boningshusen belägna gamla kålhagen alltjämt brukas för grönsaksodling. Vid sidan härav framträder den i sen tid invid boningshuset anlagda fägnadsträdgården som en onyttig och missförstådd modesak. Redan detta att anlägga en blomster-
täppa omedelbart intill boningshuset är ett lån från överklassen. Dylika anläggningar funnos som sevärdheter i Skåne vid 1700-talets mitt och beskrivas bl. a. av Tidström och Linné. Den skånska slutna bondgårdsformen riktade verksamheten inåt, mot gårdsplatsen. Här fanns i Skåne, Halland och södra Bohuslän av gammalt bihagen eller bihaven, en liten inhägnad anläggning utanför boningsrummets fönster, vilka vette mot gårdsplatsen. Först sedan fönster upptogos jämväl i den av boningshusets väggar som vände sig mot yttervärlden framträdde önskemålet att på överklassmaner anlägga trädgård utan-

Fig. 9. Interiör av inhägnad apelgård av oregelbunden form, grundlagd utanför gårdstomt i löväng. Marken är täckt av lövängens karakteristiska gräs och örter. Rödbo socken, Hisingen, Bohuslän. Foto Märten Sjöbeck 1931.

för gården i direkt anslutning till boningshuset. Härvid erfordrades dock att skiftena först röjt upp i den hopgytttrade bybebyggelsen, vilken i och för sig tillsammans med den uråldriga på samfällighet grundade betesorganisationen länge omöjliggjorde trädgårdsanläggningar.

Man märker tydligt att trädgården hos allmogen icke uppstått på grund av ett framsprunget levande behov. Förutsättningar härför ha självfallet icke kunnat föreligga. Med ordning och smak anlagda trädgårdar ha förblivit lyxföreteelser, som möjligen bondgårdar i sen tid haft råd att tillägna sig men icke torpbebyggelsen. Påverkan på allmogen under senare delen av 1700-talet och under 1800-talet av de högre ståndens trädgårdsanläggningar får likväl icke undervärderas. Frukträdgårdar ha på många håll anlagts såväl vid bondgårdar som torp på direkt uppmaning och efter direktiv från en styrande överklass. I Östergötland synes ståndspersoners inflytande ha varit

Fig. 10. Kålhage av oregelbunden, rundad form, alltjämt nyttjad till grönsaksodling. Det höga trädet t. v. (lönn) såväl som fruktträden ha planterats i sen tid. Stannareds socken, Halland. Foto Mårten Sjöbeck 1930.

stort, och allmogeträdgården framträder därför i våra dagars Östergötland med stora anspråk på hävd.

Efter den av aristokratien under 1600-talet införda franska trädgårdskonsten, där vegetationen endast tjänade arkitektoniska uppgifter, och där växtlighet behandlades som arkitektur på ett för allmogen obegripligt sätt, följde under 1800-talet såsom reaktion den engelska smakens trädgårdsstil. I Skandinavien har genom tillfälligheternas spel denna parkkonst — missförstådd inför det egna — kommit att på ett märkligt sätt stå lövängen nära. Detta har i vårt land blivit dess egenartade tjusning. Det blir också betecknande, att denna parkkultur icke fötts i Norden. I mötet mellan det välkända, primitiva och det konstfulländade har svensk allmoge intuitivt känt sig mera hemmastadd, och den har icke varit sen att tillägna sig de nya idéerna. De ha efter tycke och smak mer eller mindre tafatt omplanterats i täppornas mylla. Men därmed uppstår samtidigt

något helt nytt som saknar anknytning till det gamla. I löv-
ängen står forskningen under några mycket korta nådeår allt-
jämt på säker grund. Endast med utgångspunkt därifrån är
det oss möjligt att förlänga bakåt de perspektiv som mera exakt
förmå belysa det nationellt säregna äldsta trädgårdsbruket i
Norden.

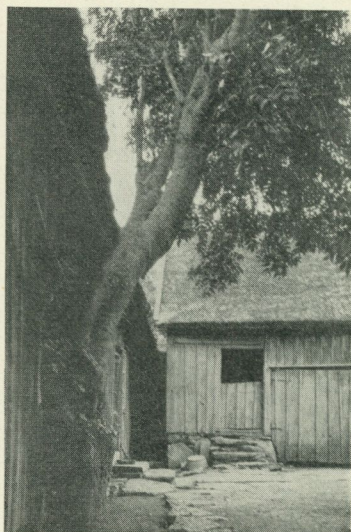

Fig. 11. Ask som vårdträd. Ånäs, Ås' socken, Halland.
Foto Märten Sjöbäck 1930.